

सं. क्र. १५५
१५५१५५
१५५१५५

REFBANK-0004043

REFBK-0004043

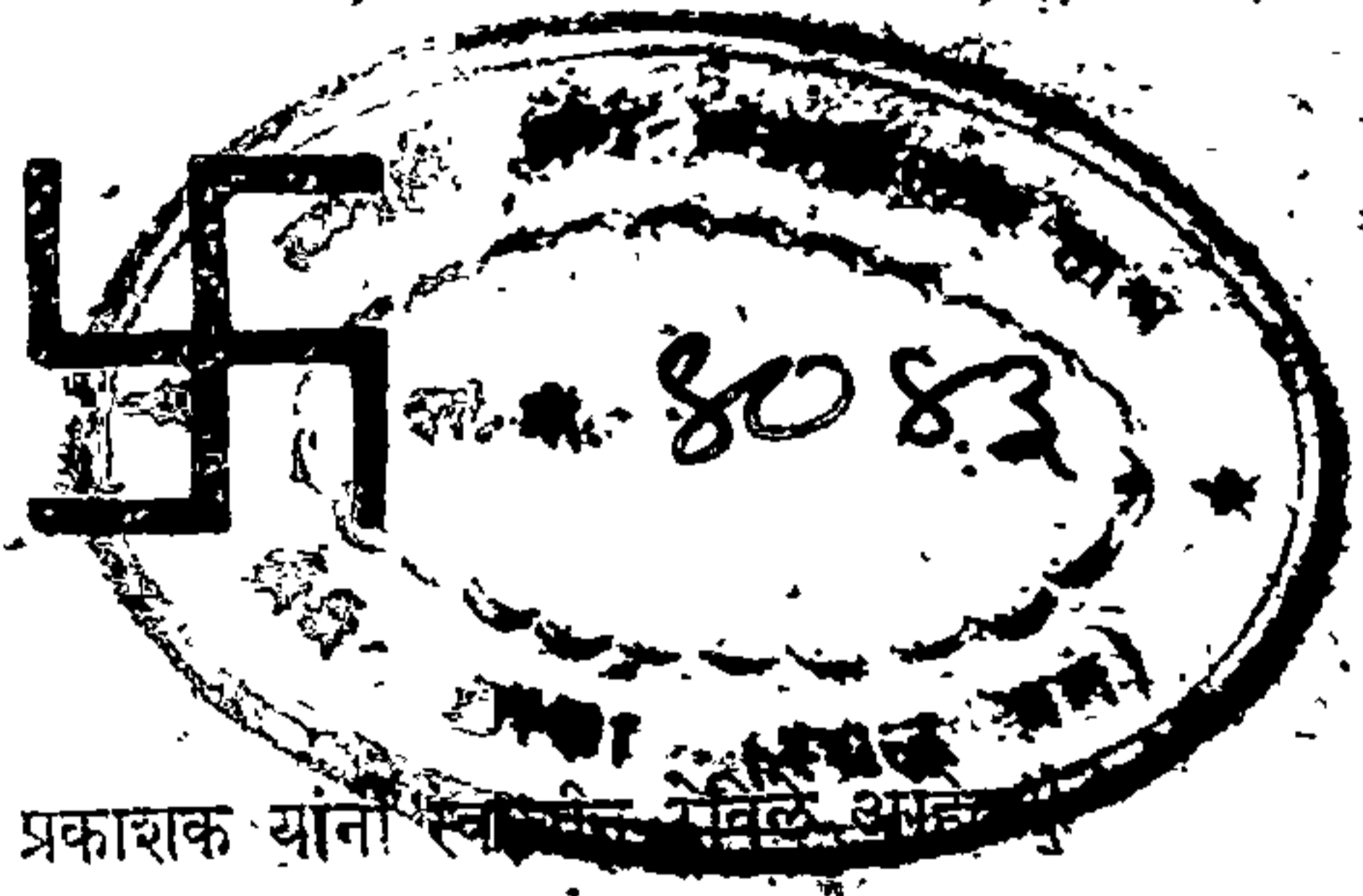
कहाड

संपादक व प्रकाशक

यशवंत राजाराम गुप्ते,

बी. ए., एम्. आर. ए. एल्.,

माजी असि. सुप. फॉर एपिग्रफी, पंजाब व संयुक्तप्रांत यांतील हिंदु व बौद्ध इमारतींचे पुराण-वस्तु-संशोधन-खात्याचे माजी असिस्टंट सर्व्हेअर, केर्न रीजर्स इन्स्टिट्यूट (लीडेन, हॉलंड) व भा. इ. सं. मं. (पुणे) या संस्थांचे सभासद.

[सर्व हक्क संपादक व प्रकाशक यांना स्वामीजी मंदिर, आहमदाबाद]

सुधारून वाढविलेली आवृत्ति दुसरी.

REFBK-0004043

किंमत ८ आणे.

यशवंत राजाराम गुप्त,

खेड (ता. खेड, जिल्हा पुणे), घर नं. १५१.

✽

✽

✽

[हे पुस्तक प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासाचे आस्थापूर्वक अध्ययन
करणारांस प्रेमपूर्वक अर्पण केले आहे.]

✽

✽

✽

मुद्रक

अनंत सखाराम गोखले,
'विजय' प्रेस, ५७० शनिवार, पुणे.

प्रथमावृत्तीचे प्रास्ताविक चार शब्द.

“ दक्षिण काशी ” संबोधिल्या जाणाऱ्या या श्रीक्षेत्रे कऱ्हाडास कांहीं दिवस आमचें वास्तव्य झाल्यामुळें, हें सातारा जिल्ह्यांतील अत्यंत प्राचीन शहर असल्यामुळें व येथें बौद्ध, मुसलमानी आणि हिंदु इमारतीचे अवशेषहि बरेच असल्यामुळें, येथील माहिती थोडक्यांत संग्रहित करावी अशी आम्हांस प्रबल इच्छा झाली होती. मे० एम्. वेबू साहेब, आय्. सी. एस्., कलेक्टर व डिस्ट्रिक्ट रजिस्ट्रार, सातारा, यांचा मुकाम येथें असतां यांनीं “ आम्ही पुढील खेपेस येथें येऊं तोंपर्यंत कऱ्हाडवर एक टिपण करून ठेवावें ” असें आम्हांस सांगितलें. आमचे मित्र पुराण-वस्तु-संशोधन-खात्याचे सुपरिंटेंडेन्ट रा० का. ना. दीक्षित, एम्. ए., यांनीं ते अगाशिवार्ची लेणीं तपासावयास आले तेव्हां “ Karhād and its Antiquities ” वर कांहीं लिहा म्हणून आग्रह केला. भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळाच्या चवदाव्या वार्षिक संमेलनासाठीं आमच्याकडे निबंध मागण्यांत आला. तेव्हां आम्हीं कऱ्हाडची माहिती (विशेषकरून ऐतिहासिक-दृष्ट्या) थोडक्यांत लिहून काढून ती या संस्थेकडे पाठविली. ती हिच्या शके १८४७ च्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध करण्यांत आली. तीच पुस्तकरूपानें अल्प किंमतींत कऱ्हाडकरांस, सातारकरांस व इतरांस मिळेल तर त्यांस अत्यंत सोईचें होऊन आणखी ऐतिहासिक सामुग्री जमविण्यास मोठी मदत होईल अशा सूचना आमच्या हिंदु व मुसलमान मित्रांनीं आम्हांस केल्या. भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळाचे चिटणीस प्रो० द. वा. पोतदार, बी. ए., यांस विचारितां प्रस्तुत लेख मंडळाच्या पुरस्कृत-ग्रंथमालेचा अकरावा क्रमांक म्हणून छपावा अशी त्यांनीं अपेक्षा केली. आम्हांहि मंडळाचे सभासद आहोंत. तेव्हां आम्हांसहि दुधांत साखर घातल्याप्रमाणें वाटलें. पुरस्कृत-ग्रंथमालेंत हा लहानसा लेख गोंवून मंडळानें आपला मार्मिकपणा व्यक्त केल्या-बद्दल त्याचे आम्ही आभारी आहोंत.

वरील इच्छा व अपेक्षा यांचें मूर्तस्वरूप ह्या लेखाचें स्वतंत्र प्रकाशन

होय. हा पुष्कळ वाढवून लिहितां, आला असता. पण तसें करण्यानें ह्याचें मूल्य वाढलें असतें. आज विद्येची अभिरुचि असणाऱ्या बहुतेक लोकांची ऐपत बेताचीच असते. तथापि त्यांसच संग्रह करावासा वाटतो असा अनुभव आहे. ह्या आवृत्तीचे खपावरून पुढील अंदाज करितां येईल व लोकांस आवडल्यास कांहीं बाबींचें विस्तृत विवेचन पुढें करितां येईल. वास्तविक पाहतां उपलब्ध झालेली सर्व माहिती लेखांत फार थोडक्यांत आणलेली आहे. तींतील बरीच अगदीं नवीन आहे हें सांगावयास नकोच. या लेखाचीं छायाचित्रें, पून वगैरे घालून वाढविलेली इंग्रजी आवृत्ति फुरसतीअंती प्रकाशण्याचा विचार आहे. त्यास परमेश्वर मूर्तस्वरूप देईल तो सुद्धि होय !

नासिक जिल्ह्यांतील ऐतिहासिक व पुराण-वस्तु-संशोधनाविषयींचीं आमचीं टिपणें मुंबई सरकारनें मे० सी. एम्. बेकर, आय्. सी. एस्., यांचे सूचनेवरून नासिक गॅझीटीअरचे दुरुस्तीच्या वेळीं त्यांत समाविष्ट करण्यासाठीं दप्तरीं दाखल केलीं आहेत. त्याप्रमाणेंच सातारा गॅझीटीअरचे दुरुस्तीस प्रस्तुत लेखाचा उपयोग होईल असा आम्हांस भरंवसा वाटतो.

ह्या लेखाचे प्रकाशनास ताबडतोब परवानगी देऊन मे० एफ्. जी. एच्. अंडरसन साहेब बहादुर, एम्. ए., आय्. सी. एस्., इ. ज. ऑफ् रेजि-
स्ट्रेशन व मे० जे. पी. ब्रॅन्डर साहेब बहादुर, एम्. ए., आय्. सी. एस्., जे.
पी., डि. र., सातारा, यांनीं आम्हांस उपकृत केलें यास्तव त्यांचे आम्ही
मनःपूर्वक आभार मानितां. हा लवकर छापून दिल्याबद्दल रा० अ. वि.
पटवर्धन स्तुतीस पात्र आहेत.

कन्हाड
ता. १-४-१९२७ }

यशवंत राजाराम गुप्ते.

पुरस्कार.

श्री० यशवंतराव गुप्ते, बी. ए., एम्. आर. ए. एस्., या संशोधकांनी लिहिलेलें कऱ्हाडच्या माहितीचें हें छोटें पुस्तक भा०इ०सं०मंडळाच्या पुरस्कृत ग्रंथमालेंत गोंवण्याची संधि रा० गुप्ते यांनी आम्हांस दिली यास्तव आम्ही मंडळातर्फें त्यांचे आभारी आहों. हें छोटें पुस्तक आश्रय मिळाव्यास पुढें वाढविण्याचा हेतु आहे. अशीं स्थलवर्णनात्मक पुस्तकें आपल्या इकडे थोडींच आहेत. नवीन लोकलबोर्ड, म्युनिसिपॅलिट्या, देवस्थानपंच इत्यादींनी असलीं पुस्तकें, प्रस्तुत लेखांत घातली आहे तशा प्रकारची विश्वसनीय माहिती अधिकारी लेखकांकडून देववून प्रसिद्ध करविणें व त्यांस उदार आश्रय देणें हीं त्यांचीं महत्त्वाचीं कर्तव्यें होत. रा० गुप्ते यांचा हा प्रयत्न फार उपयुक्त आहे. अशा सर्व प्रयत्नांस मंडळाकडून शक्य तें उत्तेजन मिळेल.

पुणें,
नांगषष्ठी-१८४८. }

दत्तो वामन पोतदार,
चिटणीस, भा०इ०सं०मंडळ, पुणें.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

आमची बदली पुनरपि कऱ्हाडास झाली, त्या अवधींत संशोधनासहि बराच वाव मिळाला. तेथील लेण्यांत वारंवार सुटींत वगैरे जाऊन आम्हीं स्वतःच्या कॅमेऱ्यावर छायाचित्रेहि ४०।१० घेतलीं. इतरत्रहि घेतलीं. सातान्यास युनियन कुबामार्फत तेथील कलेक्टर मे० अँबॉटसाहेब, आय्. सी. एस्. यांच्या अध्यक्षतेखालीं ता. २९।१।२८ रोजीं आमच्या झालेल्या इंग्रजीतील व्याख्यानांत कऱ्हाडसंबंधीं कांहीं नवीन माहिती आम्हीं दिली. ती श्रोतृवृंदास पुष्कळ आवडली. ती सर्व सातारा जिल्ह्यांतील पुराणवस्तु व ऐतिहासिक संशोधनावरोबर रॉयल एशिएटिक सोसायटीच्या मुंबईच्या शाखेच्या जरनलांत इंग्रजींत आली आहे.¹ पण वरील भाषण झाल्यावरहि आम्हीं केलेल्या संशोधनाचा पूर्वीच्या माहितीबरोबरच सारांश देणें इष्ट आहे.

या पुस्तकाची प्रथमावृत्ति मुंबई सरकारनें प्राथमिक शाळांच्या पुस्तकालयांस मेहेरबानीनें मंजूर केली. तथापि मंजुरी येण्याच्या सुमारास तिच्या बहुतेक प्रती जवळजवळ खलास झाल्या. इतर पुस्तकालयांच्या व विद्वज्जनांच्या दूरदूरच्या मागण्या येऊं लागल्या.

आमचे मित्र श्रीज सोसूनहि द्वितीयावृत्ति प्रसिद्ध करण्याविषयीं आग्रह करूं लागले. कऱ्हाडच्या व त्याच्या आसपासच्या प्रांतांच्या संबंधाचे आम्हांस उपलब्ध झालेल्या किमिया, औषधोपचार वगैरेवरील पोथींतील उतारे आम्हीं भा. इ. सं. मंडळाच्या १६व्या संमेलनांत वाचिले. हींतील एक अगदीं लहान उतारा उद्धृत करून त्याचें भाषांतर द्वितीयावृत्तींत दिलें आहे. या पोथीची प्रत रॉ. ए. सो. च्या मुंबईच्या शाखेंत, तसेंच मद्रासच्या पुस्तकालयांतहि नाहीं असें रा० ब० चिं. वि. वैद्य व डॉ० कृष्णस्वामी आयंगार यांजकडे आम्हीं चौकशी केली तीवरून दिसतें. तेव्हां पुस्तकांतील उताऱ्यावरून हिच्या प्रतीचा शोध करण्यास सोईचें होईल.

सुंदर छायाचित्रें नसल्यास पुस्तकास वैगुण्य येईल असें कांहीं मित्रांनीं

सांगितल्यावरून पूर्वीचीं सर्वच काढून आम्हीं स्वतः घेतलेल्या छायाचित्रांवरून टाइम्स प्रेसकडून नऊ उत्तम ब्लॉक करवून आणून त्यांवरून सोबतचीं नऊ छायाचित्रे छापवून घेतलीं आहेत.

पुस्तकांत कांहीं शब्दांविषयीं अनुकारिलेल्या नियमांबद्दल चार शब्द लिहिलेले बरे. “ हि ” व “ ही ” अशा देखील या अर्थीच्या उभयान्वयीच्या लिहिण्याच्या पद्धति आहेत. “ हि ” संस्कृतवरून आल्यामुळे ऋस्वच ठेविणे युक्त होय. तसेंच छत्रपति, कालावधि, मूर्ति, आकृति, पुष्टि, परिस्थिति, समाधि, सहानुभूति, कीर्ति, आवृत्ति, प्रतिनिधि, अभिरुचि, वृष्टि, निधि, स्तुति वगैरे संस्कृतांतील शब्द मराठींत घेतांना दीर्घ करितात किंवा तसेच ठेवितात. ते दीर्घ करण्याचें मुख्य कारण असें देण्यांत येतें कीं, मराठींत या शब्दांचा उच्चार आपण तसा करितों; पण हें विधान समाधानकारक नाहीं. कोणी दीर्घ उच्चार करितात तर कांहीं ऋस्व करितात. तेव्हां संस्कृत ही मातृभाषा असल्यामुळे मूळचेच शब्द वापरणें इष्ट दिसतें. पण त्यांस विभक्तीचे प्रत्यक्ष “ स ”, “ चा ” वगैरे प्रत्यय लावून त्यांचीं निराळीं रूपें केल्यास “ इ ” कार अथवा “ उ ” कार दीर्घ करणें इष्ट दिसतें; उदाहरणार्थ—स्तुतीस, आवृत्तीचीं, आकृतीशीं, प्रतिनिधीचे, प्रसिद्धीचा, गणपतीच्या वगैरे. मूळ दोन अथवा अधिक संस्कृत शब्दांचे संधि करून ते मराठींत आणिल्यास मूळ संस्कृतांतीलच नियम पाळणें युक्त होय.

ज्या विद्वज्जनांनीं या द्वितीयावृत्तीचें हस्तलिखित वाचून पाहिलें, त्यांनीं असे उद्गार काढिले कीं, हीत इतक्या नवीन संशोधनाचा सारांश आला आहे व हीत इतकी नवीन माहिती दिली आहे कीं, ही प्रथमावृत्तीचीच दुसरी आवृत्ति आहे किंवा काय याविषयीं संशय उत्पन्न झाला. याचें बहुतेक श्रेय प्रथमावृत्तीच्या प्रती विकत घेणाऱ्या गुणग्राही वाचकांसच आहे.

या आवृत्तीची रचना अशी केली आहे कीं, शिक्षक, विद्यार्थी, संशोधक, व्यापारी, प्रवासी व सर्वसाधारण वाचक या सर्वांसच ही विशेष उपयुक्त व चित्ताकर्षक होऊन त्यांस इ. सनापूर्वी २००—२९० पासून आज तागाईत

सर्व तऱ्हेची कऱ्हाडची माहिती मिळावी. संशोधकांच्या सोईसाठी पाद-
टीपांतून मुद्दाम सविस्तर आधार वगैरे दिलेले आहेत.

साताऱ्हेचे विद्वान् हायकोर्ट वकील रा० वि. स. बखले, एम्. ए., एल्. एल्. बी.,
रा० व० चिंतामण विनायक वैद्य, एम्. ए., एल्. एल्. बी., डॉ० व्ही. एस्.
सुकटणकर, एम्. ए., पी. एच्. डी., कलकत्याचे पुराण-वस्तु-संशोधन
खात्याचे सुपरिटेण्डेंट रा० का. ना. दीक्षित, एम्. ए., मुंबईच्या प्रिन्स ऑफ्
वेलस अजाबधराचे क्युरेटर, रा० जी. व्ही. आचार्य, बी. ए., एम्. आर.
ए. एस्. व राजकोटच्या वॅटसन अजाबधराचे क्युरेटर, रा० द. वा. डिसकळकर,
एम्. ए., यांनी आम्हांस लागलीं तीं पुस्तकें, त्यांतील उतारे पाटवून व वेळीं
कांहीं सूचनाहि करून जें साहाय्य केलें त्याबद्दल आम्हां त्यांचे फार फार
आभार मानितों.

कार्यबाहुल्यामुळें प्रुफें परत करण्यास विलंब लागला. तरी आपल्या
छापखान्याची गैरसोय करून रा० अ. स. गोखले यांनी प्रस्तुत आवृत्ति
मुद्रित करून दिली, यास्तव त्यांचेहि आम्हां आभारी आहों.

मुंबई सरकार ही सर्व शाळांसाठीं व बक्षिसांसाठीं मंजूर करील व
विश्वविद्यालये, संशोधक, विद्वज्जन व सर्व वाचक आपला उदार आश्रय
कायम ठेवतील, एवढेंच नव्हे तर अधिक देऊन तृतीयावृत्तीचे प्रकाशनास
मदत करतील, अशी वृढ आशा करून हा प्रास्ताविक लेख संपवितों.

खेड,
ता. ११/४/२९. }

यशवंत राजाराम गुप्ते.

अनुक्रमणिका

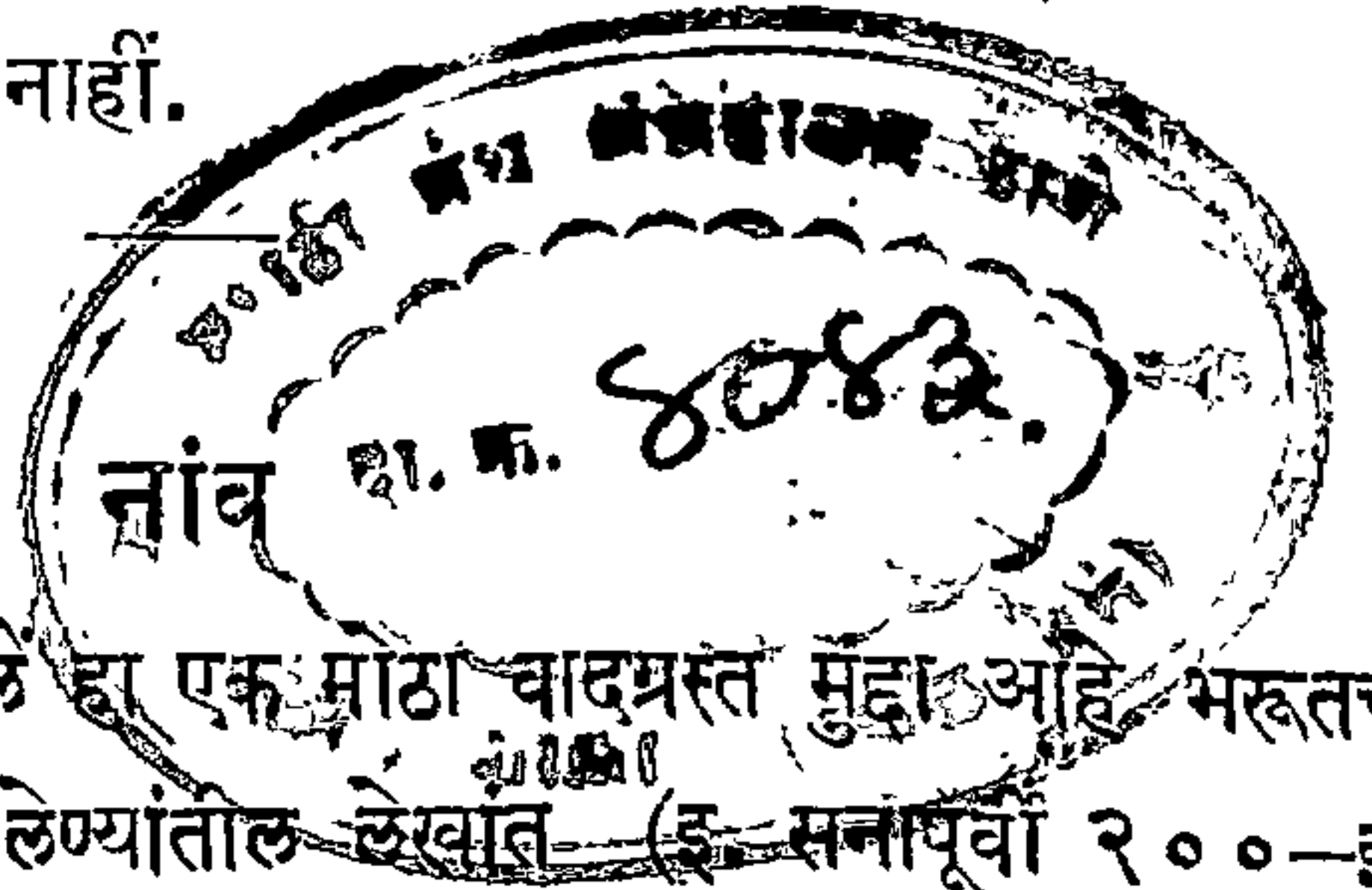
विषय						
नांव	....	...	...	....	....	...
प्राचीन शिलालेखांतील उतारे				...	...	३-४
प्राचीन अवशेष	...	....	....	....	...	५-२०
१ बौद्धकालीन		...	...	...	....	५-९
२ जैन	...	....	...	...	...	९
३ हिंदु	...	...	...	...	...	९-१६
४ मुसलमानी		....	...	...	....	१६-२०
व्याप, विस्तार, व्यापार व त्यांचे स्थित्यंतर	...			...	...	२०-२३
इतिहास, धार्मिक देणग्या, व्यापार, राहणी वगैरे					...	२३-५०
१ प्राचीन	..	...	...	...	...	२३-४१
२ मुसलमानी अमदानी			...	...	...	४१-४३
३ मराठ्यांचा अम्मल	...		...	...	...	४३-४८
४ इंग्रजी अमदानी	...		...	...	...	४८-५०
शास्त्री खिया	...	...	...	...	....	५०-५१
काही ऐतिहासिक घराणी	...		...	...	...	५१-५४
१ हिंदु कुले	...	...	...	...	...	५१-५३
२ मुसलमानी घराणी	...		...	...	....	५३-५४

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	(मळपृष्ठाचे आंतील पृष्ठ)	—संशोधक—	—संशोधक—
५	४	जखिणवाडीचीं	जखिणवाडीचीं
८	५	कृष्णेच्या कांठच्या	करा(ऱ्हा)ड जवळील कृष्णेच्या कांठच्या
१०	६	लण्यांतून	लेण्यांतून
१२	१७	गणपती	गणपति
”	१९	घरात	घरांत
१८	२३	Pillas	Pillar
२१	१३	जाणे	जाणें
२२	६	अंधकाराचा	अंधःकाराचा
२३	९	जाम-इ-मसजिदीचा	जाम-इ-मसजिदीचा
२५	१०	विशेषणांवरून	विशेषणावरून
”	१८	प्रत्यवाय	प्रत्यवाय
”	२३	यांच	यांचे
२६	३	गोवाऱ्यांस	गोवाऱ्यास
”	१८	अंधकाराच्या	अंधःकाराच्या
२७	४	(कृष्णा-वेष्णा ^१)	(कृष्णा-वेष्णा)
”	१२	आहे. ^२	आहे ^१ .
२८	८	ईशानाशिवाचा	ईशानशिवाचा
२९	१६	मराठ	मराठे
३२	२	यांस	यास
”	१२	दारिद्र	दारिद्र्य
३६	२४	कारहाटकं	करहाटकं
३७	१८	पृष्ठ	पृष्ठें
”	२८	ecognized.	recognized.
३९	१३	प्रश्न आहे	प्रश्न आहे.
”	२३	साम्राज्यांत	साम्राज्यांत
४७	५	सांभळिलेली	सांभाळिलेली
५०	२	हिंदु	हिंदु
”	१७	पुण्यस्थानांचें	पुण्यस्थानांचें
५२	२३	वर्ष	वर्ष

कन्हाड^१

सातारा जिल्ह्यांत ज्या ठिकाणी सर्वांत प्राचीन अवशेष पुराव्यास दत्त म्हणून उभे आहेत असे शहर कन्हाड होय. हल्ली सातारा जिल्ह्याचे केंद्र तर ते आहेच. पुरातन काळी तो जिल्हाच होता. त्या शहरास मोटारीमुळेच एवढे महत्त्व आले आहे असे नाही. कुंभारली घाटांतून कोकणांत पाटणच्या बाजूने उतरण्याचा रस्ता तोच होता. पुण्याचे बाजूस तेथूनच जात. बेळगांवची वाट तीच. सांगण्याचा उद्देश हा की, कन्हाडास कैक वर्षांपासून स्वाभाविक महत्त्व आहे, आजकाल आलेले नाही.

कन्हाड हे नांव कसे पडले हा एक मोठा वादग्रस्त मुद्दा आहे. भरुतचे लेखांत 'करहकट' व कुड्याचे लेखांत 'करहाकडक' (इ. सनापूर्वी २००-इ. सनानंतर १००)^२ अशीं नावे आलेली आहेत. मागचीं अक्षरे पुढे व पुढचीं मागे झाल्याची उदाहरणे आहेत. बनारस नांव वाराणसीचे.

१. कन्हाडावरील लेख भा. इ. सं. मंडळाच्या १४ व्या वार्षिक संमेलनांत वाचण्यांत आला. त्यानंतर जी माहिती उपलब्ध झाली ती प्रथमावृत्तीत समाविष्ट केली. त्यानंतर प्राचीन ग्रंथांतून उल्लेख सांपडले. संशोधनहि बरेच झाले. या सर्वांचा फक्त सारांश या आवृत्तीत दिला आहे. पुढे प्रसिद्ध व्हावयाच्या इंग्रजी चोपड्यांत व या पुस्तकाची तृतीयावृत्ति निघाल्यास तीत अधिक छायाचित्रे, प्लॅन वगैरे देतां येतील. अधिक विस्तृत माहितीहि जमल्यास अवश्य देऊं.

२. मुंबई गॅझीटीअर सातारा, पृष्ठ ४८०. Dynasties of the Kanarese Districts of the Bombay Presidency, वर दोन्ही ठिकाणचे लेखांत 'करहाकड' असल्याचे लिहिले आहे. पण कुड्याचे लेखांत 'करहाकडक' असून भरुतचे लेखांत 'करहकट' आहे.

अपभ्रष्ट रूप आहे हें निर्विवाद होय. म्हणजे 'न' व 'र' मागेंपुढें झाले. तेव्हां करहाकडचें करहाडक होणें स्वाभाविकच होय. 'र'चा 'ड' व 'ड'चा 'र' तर नेहमींच होतो. शिवाय 'करहाटक', 'करहाट', 'करहाड' आणि 'करहड' अशीं त्या गांवाचीं रूपें ताम्रपटांत, शिलालेखांत व महाभारतांत आलेलीं आहेत हें विश्रुतच आहे. 'कट' याचा अर्थ कंबरपट्टा व नंतर लगतची दरी, सपाट प्रदेश, गांव असा होतो. करहाकट, करहाकड म्हणजे करहेच्या लगतची दरी; किंवा सपाट मुल्लख. आतां ती नदी कोणती एवढाच प्रश्न राहातो. 'कऱ्हा' तर तेशें नाहीं. नाहींतर कऱ्हाटक होणें साहजिक होतें. पुणें जिल्ह्यांत 'कऱ्हा' आहे. पण सातारा जिल्ह्यांतील पाटण तालुक्यांत 'केरा' आहे. तिचें मूळचें नांव नक्की काय होतें तें कळण्यास मार्ग नाहीं. ती पाटणनजीक कोयनेस मिळते. संगमापुढें पाटणापासून पुढें 'कोयना' असेंच नांव प्रचलित आहे. कऱ्हाडास कृष्णेपक्षां कोयनेचेंच पात्र मोठें आहे. खोडशीचें धरणा-मुळें तर कृष्णेचें पात्र अधिकच आकुंचित झालें आहे. तरीहि कऱ्हाडचे पुढें नदीस 'कृष्णा' म्हणतात. यावरून पुरातन काळीं कोयनेस व कृष्णेस 'केरा'च संबोधित असल्यास नवल नाहीं. केरेचें प्राचीन नांव 'करहा' अथवा 'कऱ्हा'हि कदाचित् असेल. करहा हें त्या वेळचें प्राकृत रूप असेल. नाहींतर नदीचें नांव जवळ जवळ याच उच्चारचें असेल. एकूण सांगावयाचें इतकेंच कीं, केरा, करहा, कऱ्हा, यांचा कट यावरून त्या शहराचें कऱ्हाड नांव रूढ होणें संभवनीय आहे. दुसरी एक व्युत्पत्ति शक्य आहे ती अशीः— हट्=प्रकाशणें. हाटक=सोनें. हट=बाजार. हटचें प्राकृत रूप अर्थात् हाट होईल. केरेच्या, करहेच्या, कऱ्हेच्या ठिकाणचें सोनें, सोन्यासारखें गांव किंवा बाजारचें गांव कऱ्हाड.^१ आसमंतांतील प्रदेशाच्या मध्यावर असल्यामुळें

१. राजकोटच्या वॅटसन अजाबघराचे क्युरेटर रा० डिसकळकर, एम्. ए., म्हणतातः—“तेव्हां बहुतकरून कऱ्हा नदीच्या कांठचा हाट म्हणजे बाजाराचें गांव म्हणजे मोठें शहर असा एक अर्थ रा० गुप्त्यांनीं केला आहे तो बरोबर असावा. तथापि कऱ्हा+आहार म्हणजे कऱ्हा नदीच्या कांठचा आहार म्हणजे प्रांत. जसें, वर्धा+आहार=वऱ्हाड असा अर्थ केल्यास अधिक युक्त होईल असें वाटतें. कोयना नदीचें पूर्वीचें नांव कऱ्हा असावें.”

—सहविचार, वर्ष ६, अंक ३, डिसेंबर १९२७, पृष्ठ १४१.

बाजारचें मुख्य ठिकाण तेंच असलें पाहिजे. 'करहाकटक' याची व्युत्पत्ति करहेच्या कांठचें सैन्य उतरण्याचें स्थान अशी दाखवितां येईल. परंतु हाटकेश्वर वगैरे स्थानें कन्हाडास असल्यामुळें ही फारशी संभवनीय वाटत नाहीं. कन्हा+आहार ही व्युत्पत्ति बरोबर दिसत नाहीं. आपल्या डोळ्यांपुढें 'कन्हाड' एवढाच शब्द असता तर ही कल्पना करण्यास थोडी जागा होती. तथापि करहकट, करहाकटक, करहाकडक, करडड वगैरे रूपें प्राचीन लेखांत व ग्रंथांत येतात हें विसरतां कामा नये. तेव्हां कन्हाड याची व्युत्पत्ति वरील रूपांवरूनच लावणें भाग आहे. कन्हेचा आहार मानण्यास अवसर नाहीं.

इ० सनपूर्वीच्या वरील शिलालेखांत आलेले

कन्हाडसंबंधीचे उतारे

१. भरुतचे लेख

खालील भरुत येथील लेख इ० सनापूर्वी ३०० ते २००चे आहेत असें विद्वानांचें मत आहे. आमच्या मतें ते इ० सन ३०० पासून २९०चे आहेत.

लेखांक २१^१. करहकट-अय-भुतकस^२ थभो [२४]^३ दानं म्हणजे करहकटचा आर्यभूतक याची देणगी हा स्तंभ (खांब) [होय].

लेखांक २४. करहकटा समिकस दानं थभो^४ [२७] म्हणजे हा स्तंभ (खांब) करहकटचा राहाणारा समिक (श्यामक) याची देणगी [होय].

लेखांक ४३. करहकट-उतरगिधिकस थभो दानं^५ [४६] म्हणजे हा स्तंभ (खांब) करहकटचा उतरगिधिक (उत्तरगृध्रक) याची देणगी [होय].

1. Barhut Inscriptions by B. Barua, M. A., D. Lit. and Kumar Ganganand Sinha, M. A., p. 11.

2. Barua's Special numbering for each group.

3. Barua's continuous numbering to facilitate reference.

4. Ibid, p. 17. 5 Ibid, p. 33.

लेखांक ६७. (२) करहकट—निगमस दानं^१ [११९] म्हणजे करहकटच्या शहराची अथवा करहकटच्या नैगमाची (नैगम नांवाच्या व्यापाऱ्याची) अथवा निगम सभेची [ही] देणगी [होय].

लेखांक ७. [कर] हकटिकाया^२ [दानं] [१२६] म्हणजे करहकटच्या राहणारणीची देणगी.

२. कुड्याचे लेण्यांतील लेख

लेखांक १८. करहाकडकस लोहवाणियियस महिकस देयधमं लेणं [॥] म्हणजे करहाकडचा राहणारा लोखंडाचा व्यापारी महिक याचा दानधर्म हें लेणें होय.

“क”चा अर्थ वर आजपर्यंत जाड्या विद्वानांनीं केला आहे त्याप्रमाणें म्हणजे “चा राहणारा” असा केला आहे.

पण वेनाकटक^३ म्हणजे वेणेच्या, वेणेच्या, वेणेच्या आसपासचा प्रांत अथवा गांव होणें जसें संभवनीय आहे, तद्वत् “करहाकडक”=“करहाकटक” म्हणजे करहेच्या वगैरे आसपासचा प्रांत, शहर होणें असंभवनीय नाही.

तेव्हां कन्हाडचें नांव या लेखांत “करहाकड” असेल किंवा “करहाकडक”हि होईल. करहाकडकचें थोडक्यांत उच्चारवयाचें रूप (diminutive) “करहाकड” होईल. साम्यतेसाठीं पुढील काळांतील आधार देतां येईल. श्रावण-बेळ^४-गोळच्या लेखांत “करहाकटक” रूप आलें आहे तर दावणगेरेच्या^५ लेखांत “करहाट” आहे.

प्रस्तुत लेखावरून इ०सनापूर्वी २व्या ते ३व्या शतकांत कन्हाडास लोखंडाचा व्यापार चाले हें उघड दिसते.

१. बरुआ व सिंह [कर] हकटिकाय [दानं] असें वाचितात. p. 36.

२. ASWI, Vol IV, pp. 84 ff.

३. Cf. V. S. Bakhle, M. A., LL. B., JBBRAS., N. S. Vol. III, No. 1, p.88.

४. Ep. Ind. Vol. III pp. 194-195.

५. Ep. Carn. Vol XI p. 92.

१. त्रिरत्न असलेले जखिणवाडी येथील लेणे, क्रमांक ६.

पृष्ठ ५.

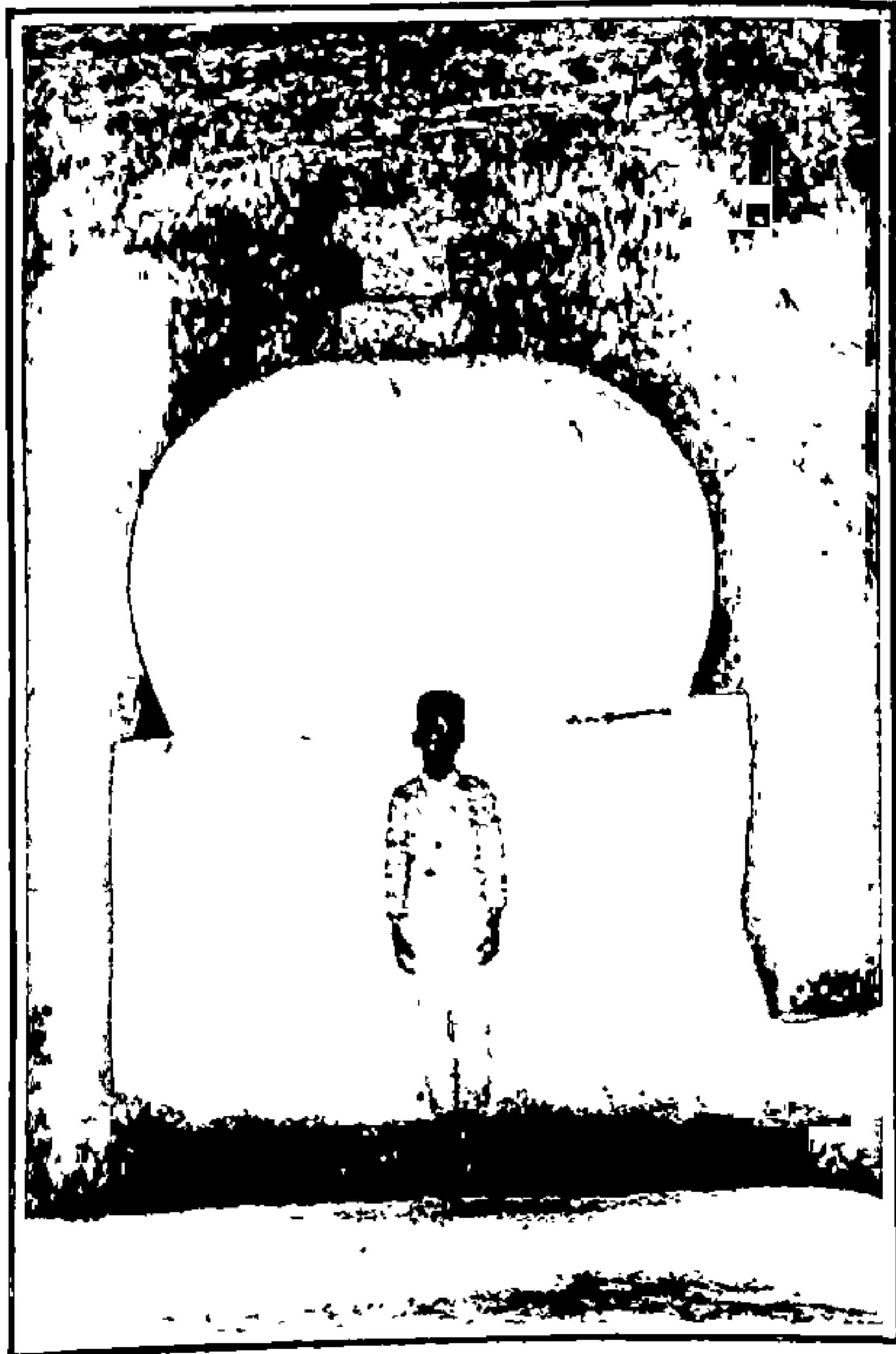
अनुक्रम .....

समाप्त .....

क्रमांक

नों. दि.

श

२. दागोवा व छत्री असलेलें जखिणवाडी येथील लेणे, क्रमांक १२.

पृष्ठ ६.

३. कोयनेकडे तोंड असलेल्या लेण्यांतील मूर्ति. पृष्ठे ६ व २४.

४. लेण्यांतील त्रुटित लेख.

पृष्ठ ७.

५. श्रीकृष्णा - ककुद्भर्ता - प्रीति - संगम.

पृष्ठ ५.

कऱ्हाड येथील प्राचीन अवशेष

१. बौद्धकालीन

कऱ्हाडचे आसपासचे सर्वांत प्राचीन अवशेष म्हटले म्हणजे ज्यांस अगाशिवार्ची व जखिणवाडींची लेणीं म्हणतात ते होत. अगाशिव हा शब्द अग्रे शिवः यस्य [स पर्वतः] म्हणजे ज्या पर्वताच्या शिखरावर शिव आहे [तो पर्वत] यापासून झाला असावा. “अग्र” म्हणजे “टोंक”. ज्या टोंकडीवर तीं लेणीं आहेत तिच्या अगदीं उच्च शिखरावर शिवाचें देवालय आहे. त्यावरून हे नांव पडलेलें दिसते. पण तीं लेणीं ब्राह्मणधर्माचीं नसून अगदीं प्राचीन बौद्धधर्माचीं आहेत. अर्थात् वरील शिवालय बरेंच अलीकडचें आहे.

“जखिणवाडी” हा “यक्षिणवाटिका” या शब्दाचा उधड अपभ्रंश आहे. बौद्धधर्मांत ‘यक्ष’ व “यक्षिणी” यांचें अस्तित्व प्रामुख्यानें मानीत. नासिकच्या लेण्यांतून वगैरे त्यांच्या प्रतिमाहि कोरिलेल्या आहेत.

वर निर्दिष्ट केलेलीं लेणीं ५४ वर आहेत. सूक्ष्म दृष्टीनें तीं पाहाण्यासाठीं त्यांचे तीन भाग करितां येतात. कऱ्हाडाहून निघून पहिल्या दिवशीं कोयनेच्या बाजूस तोंड असलेलीं लेणीं पाहावीं. सुमारें तीन मैल गेल्यावर चढ लागतो. कऱ्हाड-कोल्हापूर रस्त्यापासून, कऱ्हाड-कोळें रस्त्यानें गेलें म्हणजे सुमारें एक मैलावर तो लागतो. चचेगांवचे ओढ्यापासूनहि वर होतां येतें. पण त्यापूर्वीच दोन फलींगापासून वर जाणें चांगलें. दुसऱ्या दिवशीं जखिणवाडी गांवांतून बहिरव दऱ्यांत शिरावें. त्या दऱ्यांतून लेण्यांस जावयास ओबडधोबड दगड लावून साधारण पायऱ्या केलेल्या आहेत. त्यासुळें त्यांतून जाण्याचा रस्ता सुगम झाला आहे. “बहिरव दऱा” व “बहिरव लेणीं” अशीं नांवे पडण्याचें कारण असें आहे कीं, तेथील प्राचीन बौद्धांच्या लेण्यांत हल्लीं बहिरवाचें स्थान आहे. पूर्वीच्या लेण्याचा कांहीं भाग फोडून तेथें बहिरवाची स्थापना केलेली आहे. द्वाराचे दोन्ही बाजूस मूर्ति बसविल्या आहेत. प्रेक्षकांच्या डाव्या हातास एक शंकराची पिंडी खोदिलेली आहे. लेण्यांत खिडक्या आहेत.

बहिरव लेण्याकडे तोंड केल्यास उजव्या हातास जी लेणी आहेत ती पाहणे दुर्घट आहे. पण त्यांतूनच सुबक खिडक्या वगैरे कोरलेल्या आहेत. हिच्या करून वानरासारखे जाऊं म्हटल्यास ती पाहातां येतात!

तिसऱ्या दिवशीं जखिणवाडीचीं लेणीं पाहावीत. तीं गांवापासून सुमारे १॥-२ मैल आहेत. गांवापासून मैलभर गेल्यावर ऱ्ढ लागतो. खालचा स्वल्प आहे; तथापि वरचा कांहींसा कठीण आहे. तो ओलांडला म्हणजे लेणीं लागतात. त्यांतील एकाच्या (लेणे क्रमांक ६ च्या) एका बाजूस चक्र, दुसऱ्या बाजूस सिंह व आंत दागोबा आहे [छायाचित्र क्रमांक १ पाहा.]

कन्हाडचीं सर्व लेणीं हीनयान पंथाचीं आहेत. या पंथांत बुद्धाची प्रत्यक्ष मूर्ति पूजित नसत. दागोबा त्याचा निदर्शक असे. चक्र, धर्मचक्राची खूण काढीत. सिंह बौद्धधर्मीय संधाचा द्योतक असे. या त्रयीस बौद्धधर्माचें त्रिरत्न संबोधितात. याची कल्पना यावी म्हणूनच वरील छायाचित्र दिलें आहे. दागोबाच्यावर छत्री असे. ती दिसावी म्हणून जखिणवाडीच्या दुसऱ्या एका (लेणे क्रमांक १२ च्या) लेण्यांतील दागोबा व छत्री दिसेल असेंहि छायाचित्र [क्रमांक २] दिलें आहे.

पुढें पांचव्या, सहाव्या शतकापासून महायान पंथास महत्त्व येऊन बुद्धाच्या विपुल मूर्ति कोरून त्यांची पूजा करूं लागले. पण आपणांस त्यांच्याशीं तूर्त कांहीं कर्तव्य नाही.

प्रस्तुत कन्हाडचीं लेणीं हीनयान पंथाच्या पूर्वकालांतील आहेत. मुंबई गॅझीटीअर सातारा- पृष्ठ ४७७ वर हीं इ० सनानंतरच्या पहिल्या दुसऱ्या शतकांतील होत असें प्रतिपादिलें आहे. गॅझीटीअरें लिहिलीं तेव्हां प्रार्चीन अवशेषांचा आजच्या एवढ्या सूक्ष्म रीतीने अभ्यास करण्याची साधनें उपलब्ध नव्हतीं. हल्लीं तो मनु पालटला आहे. लेण्यांतील एक मूर्ति व एक लेख नीट तपासल्यास त्यांचा काल निश्चित करण्यास बराच वाव मिळतो: मूर्ति असलेल्या भागाचें छायाचित्र सोबत आहे. [क्रमांक ३ पाहा] मनुष्याची आकृति भरतच्या आकृतीशीं बरीच जमते. लेण्यांत दोन लेख आहेत. ते त्यांवरून पाणी वाहून वाहून,

त्यांस हवा लागून व खडकाच्या ठिसूळपणामुळे अगदीं अस्पष्ट झालेले आहेत. साधारणपणे छायाचित्रांपेक्षां लेखांचे ठसे अधिक चांगले निघतात. पण तेथे प्रकार उलटाच आहे ! तसल्या ठिकाणीं कॅमेरा लावणे दुर्घट होते. पण मित्र-मंडळीच्या साहाय्यानें दगड, लांकडे वगैरे जमवून आम्हीं छायाचित्रे घेतलीं. ठसेहि घेतले. एक लेख खराब झालेला व समग्र आहे. तो असाः—
 “गोपालपुत्रस संघमितरस लेण देयधम”¹ म्हणजे गोपालाचा पुत्र संघमित्र याची धार्मिक देणगी अथवा याचा दानधर्म हें लेणे होय. गॅझीटीअरकारांच्या मते वरील लेख इ०सनानंतरच्या पहिल्या शतकांतील आहे.² फर्ग्युसनसाहेबांनी तो इ०सनापूर्वीचा आहे असें विधान केले आहे.³ आमचे मत वरीलप्रमाणे आहे. त्यास हिंदुस्थानांतील व युरोपांतील काहीं विद्वानांचा दुजोरा आहे. दुसरा लेख त्रुटित असून इतरत्र प्रसिद्ध झालेला नाही. सबब त्याचे छायाचित्र [क्रमांक ४] देत आहोंत. तो असाः—ध [?] मरखितस देय [धम]=धर्मरक्षितस्य देयधर्म म्हणजे धर्मरक्षिताची देणगी. पहिलीं अक्षरे गेल्यामुळे नांव काय होते हें खात्रीनें सांगतां येत नाही.

या लेखाचा काल पहिल्याच्या थोडासा मागाहूनचा असणे संभवनीय नाही. तरी पण या दोहोंच्या कालांतील अंतर १५०-२०० वर्षांपेक्षां जास्त असणार नाही. पहिल्या लेखांतील बहुतेक अक्षरे अशोकाच्या शासनाच्या धर्तीचीच आहेत. दुसऱ्यांतील “र” इ०सनानंतरच्या पहिल्या शतकांतील अथवा दुसऱ्या शतकाच्या पूर्वार्धातील असणे शक्य आहे. तरी इसवीसनानंतर १२५-१५० च्या पुढें या लेखाचा काल जाणार नाही. लेण्यांतील निजावयाच्या दगडी बांकावरून, चैत्याच्या आकारावरून, खांबावरून वगैरे तीं याच कालांतील असावीतसें दिसते. वरील मूर्तीवरून तिच्या पोषाखावरून व तदनंतरच्या खोदकामावरून या विधानांस पुष्टि येते.

क्षत्रप बौद्धधर्मी असत. त्यांचीं नाणीं कन्हाडच्या जवळच्या एका

1. Arch. Sur. west. Ind. Vol. IV, p. 7.

Report of the Buddhist cave Temples and their Inscriptions by Jas-Burgess, 1883, p. 89.

2. Bombay Gazetteer, Satara, p. 224.

3. Cave Temples, pp. 213-217.

बहिरव लेण्याकडे तोंड केल्यास उजव्या हातास जी लेणीं आहेत तीं पाहणें दुर्धट आहे. पण त्यांतूनच सुबक खिडक्या वगैरे कोरलेल्या आहेत. हिच्या करून वानरासारखें जाऊं म्हटल्यास तीं पाहातां येतात !

तिसऱ्या दिवशीं जखिणवाडीचीं लेणीं पाहावींत. तीं गांवापासून सुमारे १॥-२ मैल आहेत. गांवापासून मैलभर गेल्यावर ऱ्ढ लागतो. खालचा स्वल्प आहे; तथापि वरचा कांहींसा कठीण आहे. तो ओलांडला म्हणजे लेणीं लागतात. त्यांतील एकाच्या (लेणें क्रमांक ६च्या) एका बाजूस चक्र, दुसऱ्या बाजूस सिंह व आंत दागोबा आहे [छायाचित्र क्रमांक १ पाहा.]

कऱ्हाडचीं सर्व लेणीं हीनयान पंथाचीं आहेत. या पंथांत बुद्धाची प्रत्यक्ष मूर्ति पूजांत नसत. दागोबा त्याचा निदर्शक असे. चक्र, धर्मचक्राची खूण काढीत. सिंह बौद्धधर्मीय संघाचा द्योतक असे. या त्रयीस बौद्धधर्माचें त्रिरत्न संबोधितात. याची कल्पना यावी म्हणूनच वरील छायाचित्र दिलें आहे. दागोबाच्यावर छत्री असे. ती दिसावी म्हणून जखिणवाडीच्या दुसऱ्या एका (लेणें क्रमांक १२च्या) लेण्यांतील दागोबा व छत्री दिसेल असेंहि छायाचित्र [क्रमांक २] दिलें आहे.

पुढें पांचव्या, सहाव्या शतकापासून महायान पंथास महत्त्व येऊन बुद्धाच्या विपुल मूर्ति कोरून त्यांची पूजा करूं लागले. पण आपणांस त्यांच्याशीं तूर्त कांहीं कर्तव्य नाही.

प्रस्तुत कऱ्हाडचीं लेणीं हीनयान पंथाच्या पूर्वकालांतील आहेत. मुंबई गॅझीटीअर सातारा- पृष्ठ ४ ७ ७वर हीं इ० सनानंतरच्या पहिल्या दुसऱ्या शतकांतील होत असें प्रतिपादिलें आहे. गॅझीटीअरें लिहिलीं तेव्हां प्रार्चीन अवशेषांचा आजच्या एवढ्या सूक्ष्म रीतीनें अभ्यास करण्याची साधनें उपलब्ध नव्हतीं. हल्लीं तो मनु पालटला आहे. लेण्यांतील एक मूर्ति व एक लेख नीट तपासल्यास त्यांचा काल निश्चित करण्यास बराच वाव मिळतो: मूर्ति असलेल्या भागाचें छायाचित्र सोबत आहे. [क्रमांक ३ पाहा] मनुष्याची आकृति भरतच्या आकृतीशीं बरीच जमते. लेण्यांत दोन लेख आहेत. ते त्यांवरून पाणी वाहून वाहून,

त्यांस हवा लागून व खडकाच्या ढिसूळपणामुळे अगदीं अस्पष्ट झालेले आहेत. साधारणपणे छायाचित्रांपेक्षां लेखांचे ठसे अधिक चांगले निघतात. पण तेथे प्रकार उलटाच आहे ! तसल्या ठिकाणीं कॅमेरा लावणे दुर्घट होते. पण मित्र-मंडळीच्या साहाय्यानें दगड, लांकडे वगैरे जमवून आम्हीं छायाचित्रे घेतलीं. ठसेहि घेतले. एक लेख खराब झालेला व समग्र आहे. तो असाः—
 “गोपालपुत्रसंघमितरसलेण देयधम”^१ म्हणजे गोपालाचा पुत्र संघमित्र याची धार्मिक देणगी अथवा याचा दानधर्म हें लेणें होय. गॅझीटीअरकारांच्या मते वरील लेख इ०सनांतरच्या पहिल्या शतकांतील आहे.^२ फर्ग्युसनसाहेबांनी तो इ०सनापूर्वीचा आहे असें विधान केले आहे.^३ आमचें मत वरीलप्रमाणें आहे. त्यास हिंदुस्थानांतील व युरोपांतील कांहीं विद्वानांचा दुजोरा आहे. दुसरा लेख त्रुटित असून इतरत्र प्रसिद्ध झालेला नाही. सबब त्याचें छायाचित्र [क्रमांक ४] देत आहोंत. तो असाः—ध्र [?] मरखितस देय [धम] = धर्मरक्षितस्य देयधर्म म्हणजे धर्मरक्षिताची देणगी. पहिलीं अक्षरे गेल्यामुळे नांव काय होते हें खात्रीनें सांगतां येत नाही.

या लेखाचा काल पहिल्याच्या थोडासा मागाहूनचा असणें असंभवनीय नाही. तरी पण या दोहोंच्या कालांतील अंतर १९०।२०० वर्षांपेक्षां जास्त असणार नाही. पहिल्या लेखांतील बहुतेक अक्षरे अशोकाच्या शासनाच्या धर्तीचींच आहेत. दुसऱ्यांतील “ र ” इ० सनांतरच्या पहिल्या शतकांतील अथवा दुसऱ्या शतकाच्या पूर्वार्धातील असणें शक्य आहे. तरी इसवी सनानंतर १२९—१९० च्या पुढें या लेखाचा काल जाणार नाही. लेण्यांतील निजावयाच्या दगडी बांकावरून, चैत्याच्या आकारावरून, खांबावरून वगैरे तीं याच कालांतील असावीतसें दिसते. वरील मूर्तीवरून तिच्या पोषाखावरून व तदनंतरच्या खोदकामावरून या विधानांस पुष्टि येते.

क्षत्रप बौद्धधर्मी असत. त्यांचीं नाणीं कन्हाडच्या जवळच्या एका

1. Arch. Sur. west. Ind. Vol. IV, p. 7.

Report of the Buddhist cave Temples and their Inscriptions by Jas. Burgess, 1883, p. 89.

2. Bombay Gazetteer, Satara, p. 224.

3. Cave Temples, pp. 213-217.

गांवांत नदीस पूर येऊन गेल्यावर नेहमीं सांपडत असें रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबईच्या शाखेच्या जरनलावरून दिसून येतें. त्यांतील उताराच खालीं देतोः—

“ गेल्या बारा किंवा अठरा महिन्यांत सातारा कलेक्टराचे हद्दींतील (सातारा जिल्ह्यांतील) कृष्णेच्या कांठच्या एका प्राचीन गांवाच्या एका ठिकाणाहून मजकडे वेळोवेळीं नाणीं पाठविण्यांत आलेलीं आहेत व त्यांच्या तपासणीवरून कच्छच्या निधीवरून केलेला तर्क दृढ होत आहे. ज्या परिस्थितींत तीं सांपडलीं ती परिस्थिति या संशोधनासाठीं निधि एवढ्याच किंमतीची आहे. जमीन जसजशी पाण्यानें धुऊन जाते तसतशीं तीं एक एक सांपडतात, आणि तीं एवढीं सांपडतात कीं, त्यावरून तीं ह्या ठिकाणचीं चलनीं नाणीं असून तीं पुष्कळच प्रचारांत होतीलें दिसतें.”¹

विजयसेन, दामजदश्री ३ रा, रुद्रसेन २ रा, विश्वसिंह, भर्तृदामन् व विश्वसेन या सहा महाक्षत्रपांचीं नाणीं कऱ्हाडास सांपडलीं आहेत.² हे इ० सन २९० पासून³ ते इ० सन ३०४ पर्यंत राज्य करीत होते. पण हल्लीं बरील नाणीं तेथें सराफांचेकडे वगैरे पाहावयास मिळत नाहींत. तथापि टिळक हायस्कूल ते लंगरमसजिदीपर्यंतची जागा प्राचीन असावी. या हायस्कूलचे आसपास क्षत्रपांचीं दोन नाणीं सांपडल्याचें ऐकिवांत आहे.

दाभोळ दरवाजाच्या लगतच्या भिंतींत एक सुंदर स्त्रीची प्रतिमा खोदलेला बहुधा द्वाराचा दगड अर्धागडप झाला आहे. ती भिंत श्रीमंत पंत

1. During the last twelve or eighteen months coins have from time to time, been sent to me from the site of an old village on the banks of Kṛishnā near Karād, in the Satara Collectorate, and an examination of these confirms the inference drawn, from the Kutch deposit. The circumstances under which they are found make them as valuable for the purposes of this inquiry as those composing a hoard. They are discovered singly as the soil is washed away by the rains and the neighbouring stream, and in such quantities as to show that they must have formed the currency of the place, and been plentifully in circulation.” —Extract from page 16 of No. XXII.

2. Bombay Gazetteer, I. p. 48, History of Gujrāt.

3. Catalogue of the coins of Andhra Dynasty, the Western Kshatrapas, Traikūṭaka and Bodhi Dynasties by E. J. Rapson, M. A., 1908 and Arch. Survey. Report of India, 1913-14, p. 245.

प्रतिनिधींचे मालकीची आहे. तेव्हां वरील दगड भा. इ. सं. मंडळांत यमुनेच्या ठेवतील तर उत्तम. त्यावर कोरलेली मूर्ति इ. सनाच्या सहाव्या शतकातील दिसते.

२. जैन-अवशेष

हाटकेश्वराचे देवळाचे गटारावरील एक दगड आम्ही आणिला आहे. त्यावर अल्प नक्षीचें काम आहे. त्यावरून अंदाज केल्यास हें इ० सन ७०० ते ९०० च्या दरम्यानचें असावें. दगडावरील मूर्ति जैनांच्या असाव्यात. बालाजीच्या देवळापासून सुमारे १२५-१५० हातांवर कोटाखालील भंग्याचे घराखाली तुटल्या-फुटलेल्या सुमारे १०व्या शतकातील २।३ दिगंबर जैनांच्या मूर्ति गुदस्ता आम्ही आणिल्या; पण त्यांच्या पायांखालील चिन्हें फुटून गेल्यामुळे त्या कोणत्या तीर्थकरांच्या असाव्यात हें सांगतां येत नाही. जखिणवाडीस आम्ही एका आवारांतून एक अशीच तुटकी दिगंबर जैनांची मूर्ति हुडकून काढून तिचें छायाचित्र घेतलें. कांहीं आणखी छायाचित्रें देण्याचा विचार होता; पण खर्च झेपेना म्हणून तो तिसऱ्या आवृत्तीपर्यंत तरी तहकूब करणें भाग आहे. भा. इ. सं. मंडळानें एक जैनांची प्रतिमा असलेला व पुसट लेख असलेला दगड पुण्यास नेला आहे. तो मंडळ-मंदिराच्या पडवींत आहे. पण एकंदरीत कन्हाडास जैन-अवशेष फारसे नजरेस पडत नाहींत.

३. हिंदु-अवशेष

वास्तविक बौद्ध व जैन हे धर्म हिंदु धर्माच्याच शाखा आहेत. पण त्या इतक्या वाढल्या आहेत कीं, मूळ वृक्षाकडे नीट लक्ष द्यावें तेव्हांच तो स्पष्ट दिसू लागतो. या दोन्ही शाखांचीं तत्त्वे उत्तम आहेत. पण तीं सामान्य लोकांस प्रचारांत आणण्यास फारच अवघड आहेत. त्यांतल्या त्यांत बौद्धधर्म हिंदुधर्माच्या जात्यादि संस्थांच्या विशेष उलट असल्यामुळे त्यावर शंकराचार्यादि हिंदुधर्माच्या पुरस्कर्त्यांचा इतक्या जोराचा हल्ला झाला कीं, तो धर्म हिंदुस्थानांत बाराव्या शतकांत नामशेष होऊन त्यापुढें तर त्याची हिंदूस विस्मृतिच झाली. ती इतकी कीं, सर्व बौद्धधर्माच्या लेण्यांस पांडवांचीं लेणीं म्हणूं लागले. पांडव इतक्या खालीं आलेच नाहींत. पण नासिकास जा, कार्यास जा, जुन्नरास जा,

अथवा कन्हाडची सफर करा, तेथील लेणी पांडवांनी एका रात्रीत कोरली व अपुरे राहिलेले भाग कोंबडा आरवल्यामुळे तसेच राहून गेले असे भाविक लोक सांगतात. तथापि पूर्वीची अंधुक स्मृति कायम आहे. एक उदाहरण देतो. जखिणवाडीस मळई देवी आहे. तिची पालखी आश्विन शुद्ध १९ देवळाभोंवतीं फिरविण्यापूर्वीं बावनचावडी (लेणे क्रमांक २२)च्या अलीकडील जखिणवाडीच्या लण्यांतून एक दगड आणावा लागतो. याचा अर्थ काय? अर्थ इतकाच कीं, पूर्वीच्या धर्माच्या स्थानाची कोणत्याना कोणत्या रूपानें लोकांस अर्धवट आठवण आहे. ही सर्व माहिती थोडक्यांत देण्याचें कारण इतकेंच कीं, हे बौद्धधर्माचेच प्राचीन अवशेष हिंदु धर्माचीं ११व्या, १२व्या शतकापासून किंवा कन्हाडसारख्या कांहीं ठिकाणीं ७व्या शतकापासून स्मृतिस्थानें झालीं असावीत. म्हणजे बौद्धधर्माचे अवशेष आतां हिंदुधर्माच्या अवशेषांत मोडू लागले असावेत. शक्तींत पांची पांडवांतच नव्हे, तर त्या वेळच्या क्रोडो लोकांत भीमाचा हात धरणारा कोणी नसल्यामुळे व त्याचें मुख्य आयुध गदा असल्यामुळे चैत्यगृहांतील दागोवास साहजिकच त्याची गदा बनविण्यांत आली.

कन्हाडास शिवपूजा ९व्या शतकापूर्वीं कैक शतकें अस्तित्वांत असेल. हाटकेश्वर वगैरे लिंगे इ० सनाच्या पूर्वीचीं, बौद्धधर्माच्या पूर्वीचीं असतील. पण त्यांचा स्मृतीपलीकडे मागमूस नाही. एक तर पांचव्या सहाव्या शतकापूर्वीचीं देवळे हिंदुस्थानांत कोठेंच सांपडत नाहीत. दुसरें, कन्हाडास इसवी सनाच्या प्रारंभापासून किंबहुना अगोदरपासून नास्तिक लोक असल्यामुळे हिंदुधर्मावर हल्ले झाले असले पाहिजेत. मुसलमानी अमदानींत जे थोडे अवशेष काळाच्या दाढेंतून राहिले असतील तेहि नष्ट झाले असावेत असें गॅझीटीअरकारांचें मत आहे. कांहीं असो. इसवी सनाच्या ६।७ शतकाच्या पूर्वीचे अवशेष कन्हाडास जमिनीच्या वर तरी दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीत.

रा० ग. अं. जोशी यांनी खरेदी घेतलेल्या घरांतून उत्तर गुप्तकालीन धर्तीच्या नक्षीचे दोन दगड आम्हीं हस्तगत केले आहेत. ते सातव्या शतकातील दिसतात. काशीसाहेब यांचे जमिनींत सुमारें नवव्या शतकातील एका